

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Varancsica

Egy Weöres Sándor-i hapax legomenon lehetséges háttere

1. A *varancsica* szó Weöres Sándornak A szörnyeteg koporsója. Andante (Emlékezés a gázkamrákra és keretlegényekre) című versében fordul elő (Weöres 1964: 51–52):

„Egyszer benn jártam én
 álmomban éberem
 ama tiltott helyen
 hol nem zizzenhet semmi más
 csak léptei raboknak
 kik fűrészporral s rothadt vérrel
 teli talicskát tologatnak
 és tudják hogy minden hiába
 mégis szemükből a gyönyör kicsordul
 amint *varancsicába*
 harap az ór kislánya.

Ez forró sütemény
 amit anyám hozott
 egyszer húsvétkor
 s az első rózsa kibontakozott
 a fal melletti lugas melegén.”

Ez a szövegrész a költő életében kiadott gyűjteményes kötetben a Kilencedik szimfónia című költeményben (Weöres 1970. 2: 427) is megvan, a teljes versnek más a(z al)címe: A szörnyeteg koporsója – Felajánlva mindnyájunk békééért és nyugodt munkájáért. A kötet utószavát író és a könyv, továbbá a tartalomjegyzék összeállításában közreműködő BATA IMRE a Tűzkút című kötetben jelzi a korábbi megjelenést, valamint a megírás idejét: 1955–1960 (BATA 1970. 2: 775–779, 816). A Weöres elhunytá után kiadott versgyűjteményben, amelyet STEINERT ÁGOTA rendezett sajtó alá, szintén változatlanul van meg a szövegrész (Weöres 2009–2013. 2: 253–259).

2. A *varancsica* szó nincs szótárazva. A MNSzt.-ban a Weöres Sándor-i szövegmetsethez a tár jellegnél fogva nem ad értelmezést. A szóalak alapján (déli) szláv (jövevény)szónak vélhető. A magyarból a VégSz. a következő *-ica* végződésű szavakat tartalmazza: *mangalica*, *muslica*, *guzlica*, *gánica*, *kupica*, *kukorica*, *matrica*, *sligovica*, *szopornyica*. Ezek a főnevek a TESz. szerint szerb-horvát, déli szláv vagy szláv eredetre vezethetők vissza; a *matrica* nemzetközi szónak, a *kukorica* vándorszónak, amely főként a szerb-horvátból való

átvételi, van tartva. A költő a szlovákból vett *parenyica* '(félkemény juh)sajt' főnevet is használja a Harminc bagatell – Szlovák című darabjában (Weöres 1970. 2: 378):

Jött Liptóból a fekete Anicához
három kérő,
a fekete kalap-karimájuk
összeérő.

pusmogtak sokáig
a fekete kalap mögött,
s *parenyica*-gurigán
a fekete Ica megszökött.

Ennek a versnek a címadása, valamint a *Liptó* és az *Anica* főnevek képzettársító hatása egybevégt a metaforaképpel lezárt befejezéssel: „*parenyica*-gurigán ... megszökött”. A *parenyica* szót értelmező szótáraink nem tartalmazzák, amit főntebb közvetve jelzett az is, hogy a VégSz. az ÉrtSz. anyagát dolgozza föl.

Szláv vagy szlávnak vélhető szavak, mint a *gánica* „talán a *gánca*-ból jött létre az *-ica* képzőbokros magyar származékok hatására (*tubica*, *Katica* stb.)” (TESz. *gánica*). A *szivalica* ~ *szilvalica* '(szilva)pálinka' szót Vas és Zala területéről adatozza az ÚMTSz. Az EWUng. a *sligovica* szócikkében több alakváltozatot sorol, van 1838-ból *Szivalicza* alak is, mindezek szláv eredetű főnevek a szótár szerint német közvetítéssel (is) kerül(het)tek a magyarba. Az efféle szavak nyomán föltehető a *varancsica* képzett szóalak volta: *varancs* + *-ica*, illetőleg hasonlóság alapján való alakítása a magyar *varancs* alapszóból.

A CZF. *varangy*, illetőleg *varacs* címszavához 'var forma szömörce, bibircsó, csomócska némely állatok és növények héján' értelmezés tartozik, továbbá 'varangyos béka [Bufo vulgaris]' ezekhez: *varangy*, *varancs*, *varangyék*, *varangyok*, *varasbéka*.

BALLAGI *varacs* 'kis var; dorozma' főnevet jegyez, továbbá *varancs*-ot, amelyet 'varacs' jelentésűnek tud; tartalmaz e szótár *varancsos béka*-t is.

ÚMTsz.-ben a *varacs* 'a *varacs* 'a kényernek sütés közben felhasadt, kidudorodó része: kenyérpúp'. A *varancs* főnév 1. 'emberi bőrön levő egyenetlenség' és 2. 'varangyos béka', e jelentésű szó számos változatban van meg: *varancsbéka*, *varancsékos béka*, *varancsokosbéka*, *varancsoszsaba* (az utótag a szerb *жаба* 'béka') stb. A szótár *varancsos* 'varangyos' melléknevet, továbbá 'varangy' főnevet is fölvet; vö. „Egy szócsoport tagjaként részben önállóan él, részben származékokból kikövetkeztethető *varangy*–*varancs*–*varacs* 'egyenetlen, érdes felületű' és 'varangyos béka'” (PAIS 1958: 56).

A MNyA. (636., A-21: *varangyos béka*) *varancsozsbieka* (Magyargencs, Veszprém m.) adata is figyelemreméltó, minthogy Magyargencs van Csöngéhez (Vas megye), ahol Weöres gyermekéveit töltötte, a legközelebb az atlasz adatolási rendszerében. A MNyA.-ban ugyanitt több *varancs*- kezdetű szó van a Bufo vulgaris megnevezésére, például: *varancskozsbéka* 'varangyos béka' (C-9 jelzetű térképrészlet, Bana, Komárom megye); *varancskosbéka* (C-11 jelzetű térképrészlet, Naszály, Komárom megye). A *varancskos* kezdetű jegyzett lexémák a Dunántúl keleti részén a Duna vonaláig a MNyA. E (4, 5, 11, 12, 14, 15, 17) és F (2, 9, 15, 21) helyein fordulnak elő nagy többségben. (A *varancsos* ~ *varangyos* változatokra l. HORGER 1941: 14.)

Mindezek az adatok arra utalnak, hogy számos nyelvjárási térségben a *varacs* és a *varancs* szó (különböző toldalékolással is) bármilyen egyenetlen felületű dolog megnevezéseként vagy megnevezésének részeként (volt) használatos, pl. 1851-ből idézi a MTSzt. (Fiatalság Barátja): „Ez öcsém szakasztott olyan, mintha augusztus végén ugorka indáról szakasztottak volna egy érett *varancsakos* ugorkát.” A MNSzt.-ban nincs *varancs*, sem *varacs* szó, a *varangyos* melléknév 60 adata között *varangyos béka ~ bika ~ disznó ~ szívzacskó ~ nyár* (stb.) szerkezetek fordulnak elő, amelyek között jónéhány Határ Győző és Juhász Ferenc költő nyelvéből valók.

A Nszt. *dísznök* szócikke írja, hogy az ún. *varancsos* tök (Cucurbita pepo var. microcarpium) a közönséges tök változata.

A Weöres költeményében lévő sütemény neve egy, a csöngeiek körében – vagy mástutt, ahol a költő gyermekkorában élt (így Pápán, Szombathelyen) – készített dorozmás, szemölcsös felületű tészta lehetett. Az ún. rácsos pite tetejét vékony tésztaaszálakkal szokás behálózni, szokás apró, reszelt tészadarabokkal, -morszálékkal is zární e sütemény tetejét. Édesanyám 1950 körüli kézírásos receptkönyvében a „reszelt linzer” készítésének utolsó szakasza: „A tészta másik felét most ráreszeljük[,] és szépen átsütjük.” Az efféle sütemény felülete tehát varacsos, varancsos, a *varancsica* (játékos?) szóalakítás erre utalhat, és a szóalak így elkerüli a varangyos béka nevével való nem kívánatos társítást. A (háziilag készített) sütemények nevei gyakran meglepő társítású elnevezések. A *falra mászott fogkefe* szó-lás kapcsán „Vadai István [szegedi] egyetemi hallgatóitól érdeklődve [e] szó-lás ismeretéről egy *falra mászott fogkefe* nevű süteményreceptig (!) jutott” (BÜKY 2008: 85). Az említett süteménykészítési gyűjteményben „szerelmes levél”, „zongorabillentyű” név is előfordul.

A szóeredet magyarázhatatlanságára az elírás lehetősége is adhat kibúvót a kutató számára. Weöres Sándor kosztos diák volt a hazai szlovén (vend) tanulmányokat író, vend anyanyelvű Pável Ágostonnál, amikor Szombathelyt reáliskolás volt (1929–1932); akkor ismerhette meg nála (vagy náluk) azt a szót, amelyet talán rosszul jegyzett meg. Bizonyára gyermekkori emlékeinek hatására említi éppen a vend népcsoportot egyik elhagyott versében : „[...] más-más népek: magyar, osztrák, *vend* kifakasztja | Lelkének kincsét, egybe-vegyül valahány” (Weöres 2013: 660). Pável halálának tizedik évfordulóján Weöres versben emlékezett a neves tanárról (Weöres 2009–2013. 1: 502), akinek tanulmányaiban, verseiben és versfordításaiban (PÁVEL 1976; 1986) nem találtam *varancsica* szót.

Feltehető, hogy a említett kapcsolat révén ismerhette a költő a STULLI (1801: 501) latin–olasz–illír szótárában olvasható szót: „Narancsica, e, f *arancino*, parvum malum assyrium”. Ennek alapján (birs)almával vagy narancssal készített sütemény lehetne a *varancsica*, amelyet így elhallásnak lehet föltételezni. Humanizmus című és szintén elhagyott versében a költő groteszk menüt sorol: „Chilei kaviár / Vérleves Vietnam módra / Vagdalt emberhús / Crème à la Banghla Desh / palesztin csokoládébomba / *Angéla csók* / Jaffa narancs / stb. stb.” (Weöres 2013: 660–661). Az *Angéla csók* aligha valamilyen édesség (habcsók), hanem az *Angola* országnév téves olvasata, ugyanis az ott 1980-tól folyó polgárháború illik a sorozatba, amelyiknek darabjai éppen nem a humanizmusra céloznak. Mindenesetre az édességfélék metaforizálása mutatja a költő e tárgyban való jártasságát, ez a *varancsica* ’valamilyen sütemény’ létezése mellett szól.

Az elhallásra szintén alkalmat kínál a *вареничница* pirogsütő, ennek az alkalmatos-ságnak a nevéből is alakulhatott a költő által használt szó: **varenycsnyicás* [sütemény] → **varenycsicás* → **varencsica* ~ *varancsica*; vö. az ukrán használatra: Вареничница в

Украине: www-1, az oroszra: www-2. Tárgyi szempontból nincs nehézség, vannak édes pirogféle sütemények is. A Weöres 2009–2013 és Weöres 2013 kötetek sajtó alá rendezője, STEINERT ÁGOTA íméiben (2018. V. 5.) szíves volt velem közölni, hogy nem tudja, mi a *varancsica*: „tudomásom szerint az első világháború idején volt Szombathely közelében hadifogoly tábor. Talán ott hallott valaki W. S. édesanyjának környezetében a süteményről, aminek a neve *varancsica*. Az se biztos, hogy nem csalta-e meg az emlékezete W. S.-t, és hibásan őrizte meg a sütemény nevét.” Szombathelytől észak-északnyugatra, Gencsapátiban (a név 1943-ban lett *Gyöngyösapáti* és *Nagygyencs* összevonásából) lengyeleket őriztek, a faluban horvátok is éltek.

Szóba jöhetne a szlovén *vrančica* 'kis varjú', a szó eleji mássalhangzó-torlódás földolásával lehetne **varancsica*, ilyen jelentésű süteménynévről a magyarban nincs adatom.

A szörnyeteg koporsója első versében a szövegmű kezdetén ellentmondásos állapot van említve: július hónapja és „HÓ JÉG / –42° hideg van”:

Ha júliusban
HÓ JÉG
–42° hideg van:
hálósobánkba lépek
s a hirtelen sötétség
fut szemközt mint a robbanás.

Az alcímben említett gázkamrák nem a –42 °C hőmérsékletű földrészen voltak, ilyen hőmérséklet az annak idején létező Szovjetunió kényszermunkatáboraiiban, Közép- és Kelet-Szibériában fordulhatott elő. A vers címével és mottójával látszólag ellentétben ez allúzió lehet. Hasonló finom célzással él Weöres a Rapszódia a kivított szabadságról című 1956-ban írott és befejezetlen versében: „Szibéria vett körül minket / fagyos, ködös, szűk *gorizont* / hol lefagy minden terv bimbója / s a kurta vasba csörög a csont” (Weöres 2013: 414). Ebben a *горизонт* 'horizont' latin betűs átírása teszi nyilvánvalóvá a szovjet (orosz) vonatkozásokat. Efféle szerepe is feltételezhető a *varenyicsica* szó használatának, amely – pontos jelentése nélkül, de idegen, szláv(os) hangulata révén – orosz (~ szovjet) örökre utalhat a versben.

3. A Weöres-versnek, amelyben a szó szerepel, a különböző kiadásokban – azokban is, amelyek Weöres életében jelentek meg – mindig ez a szóalak szerepel. A költő javíthatta volna, de vagy elsiklott a figyelme fölötte, vagy számára mindig ez volt bizonyos „forró sütemény” neve, amely szónak szláv(os) jellegével külön hatást kívánt elérni.

Hivatkozott irodalom

Ball. = BALLAGI MÓR, *A magyar nyelv teljes szótára* 1–2. Franklin, Pest, 1867–1872.

BATA IMRE 1970. Utószó. In: Weöres 1970. 2: 773–779.

BÜKY LÁSZLÓ 2008. Falra mászott fogkefe. Egy Weöres-verscím nyomában. *Tiszatáj* 72/10: 84–85.

CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv / Athenaeum, Pest/Budapest, 1862–1874.

EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. LORÁND BENKŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.

- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- HORGER ANTAL 1941. Páros magánhangzóváltozások. *Magyar Nyelv* 37: 12–16.
- MNSzt. = *Magyar nemzeti szövegtár. Elektronikus adatbázis, a mai magyar írott köznyelv általános célú reprezentatív korpusza*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. <http://corpus.nytud.hu/mnsz/> (2018. 05. 16.)
- MTSzt. = *Magyar történeti szövegtár*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. <http://mnsz.nytud.hu/> (2018. 05. 16.)
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- Nszt. = *A magyar nyelv nagyszótára* 1–[6]. Főszerk. ITTÉZS NÓRA. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2006–[2016].
- PAIS DEZSŐ 1958. Az egy számnév meg az így határozószó. *Magyar Nyelv* 54: 52–61.
- PÁVEL ÁGOSTON 1976. *Válogatott tanulmányai és cikkei*. Szombathely, Vas megye Tanácsa Végrehajtóbizottsága.
- PÁVEL ÁGOSTON 1986. *Válogatott műfordításai és versei*. Szombathely, Vas megye Tanácsa Végrehajtóbizottsága.
- STULLI, JOACHIM 1801. *Lexicon latino-italica-illyricum ditissimum, ac locupletissimum, in quo adferentur usitatiores, elegantiores, difficiliores earundem linguarum phrases, loquendi formulae, ac proverbia* 1–2. Buda.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VégSz. = *A magyar nyelv szóvéghmutató szótára*. Szerk. PAPP FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.
- Weöres Sándor 1964. *Tűzkút*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Weöres Sándor 1970. *Egybegyűjtött írások* 1–2. Magvető Kiadó, Budapest.
- Weöres Sándor 2009–2013. *Egybegyűjtött költemények* 1–3. Helikon, [Budapest].
- Weöres Sándor 2013. *Elhagyott versek*. Helikon, [Budapest].
- www-1 = <https://prom.ua/Varenichnitsa.html> (2018. 05. 16.)
- www-2 = <https://tiu.ru/Varenichnitsa.html> (2018. 05. 16.)

BÜKY LÁSZLÓ
Szegedi Tudományegyetem

Emészt és enyészik

Két ismeretlen vagy bizonytalan eredetű mai magyar igénk összekapcsolását, tövük közös voltának valószínűsítését kísérlem meg itt. Egyik a csak tárgyias igeként használt *emészt*, *megemészt* '(eledelt élő szervezet) feldolgoz/felhasznál', átvitt értelemben '(elme) megbirkózik (valamilyen gondolattal v. érzelemmel); gyötör'; *emésztli magát* 'gyötörődik', *elemészt* '(el)pusztít', a másik a nem tárgyias *enyész-*: *(el)enyészik* 'eltűnik, beivódik; (nap) lenyugszik; (el)pusztul'. Az ötletet egy törökkel rokon mongol ige, *singge-* 'emésztődik; enyészik, beivódik; (nap stb.) lenyugszik' és a belőle képzett, tárgyias *singgege-* '(meg)emészt, magába szív; hagyja/megvárja, hogy a nap elenyésszék', vö. 'to be absorbed into something; to dissolve (in liquid); to be imbibed, saturated; to be digested (of food); to set (of the sun)' (LESSING et al. 1995: 711b), jelentésköre sugallta, ami természetesen csak jelentésbeli párhuzam,